

УДК 316.334.3:321

О.Рокицька

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРОЦЕСІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена проблемі дослідження процесів самоорганізації громадянського суспільства як складної структури, що містить різні рівні, компоненти, елементи і зв'язки між структурними складовими. Різноманіття процесів самоорганізації суспільства, наявність величезної кількості елементів і підсистем об'єкта дослідження вимагає відповідної за складністю і різноманітністю методології. Зважаючи на це, вибір оптимальної методології повинен забезпечити вихідні науково-філософські принципи та понятійний інструментарій дослідження самоорганізації суспільства. Від того, наскільки адекватно тлумачитиметься значення поняття "самоорганізація", залежить правильність вибору методології дослідження процесу самоорганізації суспільства.

Keywords: *civil society, the mechanisms of self-organization, self-organization, synergetics, system approach, the social system.*

Ключові слова: *громадянське суспільство, механізми самоорганізації, самоорганізація, синергетика, системний підхід, соціальна система.*

Ключевые слова: *гражданское общество, механизмы самоорганизации, синергетика, системный подход, социальная система.*

Актуалізація проблематики процесів самоорганізації відбулася у 60–70-х роках минулого сторіччя. Праця Л.Петрушенка, що побачила світ у 1975 р., була першою в СРСР присвяченою проблемі самоорганізації. Але ідея вивчення процесів самоорганізації загалом і самоорганізації суспільства зокрема не була підтримана радянськими

науковцями. Лише наприкінці 80 – у 90-х роках ХХ ст. до цієї проблеми знову повертаються як російські, так і українські вчені, розпочинаючи дослідження самоорганізації в соціальних системах.

Філософські словники визначають самоорганізацію як процес, у ході якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи. Процеси самоорганізації можуть мати місце тільки в тих системах, що відрізняються високим рівнем складності й великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а ймовірнісний характер. Характерна особливість процесів самоорганізації – їх цілеспрямований і водночас природний, спонтанний характер: ці процеси, що мають перебіг за умов взаємодії системи з навколишнім середовищем, тією чи іншою мірою автономні, відносно незалежні від середовища [1, с. 566].

Питання самоорганізації суспільства у своїх працях розглядає український вчений В.Бех, даючи таке визначення самоорганізації: “Процес самоорганізації соціального організму є складним; він розуміється в широкому змісті як свідомість чи хоча б як слабка форма його прояву, що може бути названа квазісвідомістю; ймовірним чи випадковим, що може розумітися в математичному сенсі як максимальна складність; спонтанним, для якого характерна непередбачена зміна основних параметрів. Іншими словами, самоорганізація соціального світу – це процес вільної гри інтелектуальних сил, що не підкоряються ні жорсткій детермінації, ні певним засадам, ні середовищу” [2, с. 60].

У науковій праці “Самоорганізація: психо- і соціогенез” автори акцентують увагу на визначенні терміна “самоорганізація” У.Ешбі, який уперше дав пояснення цього терміна ще у 1947 р., та доповнюють його: “Процес, у ході якого виробляється, відтворюється або вдосконалюється організація складних динамічних систем. Самоорганізація має спонтанний характер, на підставі чого це поняття

широко використовується в синергетиці, але ця спонтанність у рамках самоорганізації тісно пов'язана з цілеспрямованістю [3, с. 3].

Отже, самоорганізацію визначають як здатність системи зберігати і підвищувати свою стійкість, як процес створення, відтворення, удосконалення організації системи, як властиве природі явище – процес руху організації від простої до складної. Соціальну самоорганізацію розуміють як квазісвідомість соціального організму, впорядкування соціальних утворень поза межами регулювання, відповідь системи на загрозу її стійкості. На нашу думку, визначення самоорганізації соціальної системи повинно виходити із розуміння цього феномена не тільки як способу існування соціальної системи, а й як процесу, що охоплює зміни і взаємодії елементів, спрямованого на збереження сталого розвитку всієї системи. Під процесом розуміється “послідовність станів природних і штучних систем, пов'язаність стадій їх зміни і розвитку, плин людської сукупної діяльності, що породжує різні – очікувані та непередбачувані результати [4].

Самоорганізація соціальної системи – це насамперед процес, одним із завдань якого є організація системи для збереження і підвищення її життєздатності. Це процес, у якому система реалізує свої можливості до самозародження, відтворення, саморозвитку (підвищення своєї складності як головного засобу підвищення стійкості). Отже, доцільно розглядати процеси самоорганізації, які сутнісно конкретизують самоорганізацію суспільства через визначення цілеспрямованості кожного з них. Процеси, у свою чергу, мають базуватися на певних закономірностях – механізмах самоорганізації.

Процеси самоорганізації мікрорівнів певною мірою визначають процеси самоорганізації макрорівня соціальної системи, що також дає привід говорити не про одиничний процес самоорганізації, а про багаторівневність, різноманітність таких процесів. Процеси самоорганізації

потрібно тлумачити як цілеспрямований вплив людини (наскільки такий вплив є можливим) на процеси самоорганізації суспільства через управління напрямом виходу системи з точки біфуркації, створення необхідної аттрактивної структури, штучне нарощення порядку або хаосу при збільшенні протилежного.

Становлення методології вивчення самоорганізаційних процесів соціальних систем починається із зародження самого людського суспільства і продовжується в сучасності. Поява нових методологічних підходів не скасовує існування класичних, оскільки вони тією чи іншою мірою є структурними частинами сучасної методології. За наявності великого різноманіття методологічних підходів виникає необхідність визначитися з пріоритетними підходами, виявити методологічні функції і характер зв'язків різних методологічних прийомів.

Серед вихідних науково-методологічних принципів дослідження самоорганізації суспільства доцільно виділити такі підходи:

- *системний та структурно-функціональний* – дає змогу розглянути самоорганізацію суспільства як взаємодію певних соціальних структур, що забезпечують системі цілісність і стійкість розвитку;
- *історико-філософський підхід* – допомагає освоєнню феномена самоорганізації суспільства як певного історичного процесу, що відбувається протягом усієї людської історії;
- *субстратно-редуктивний* – надає можливість розглядати суспільство як живу складну нелінійну систему, якій властиві певні характеристики біотичного змісту, а також розглянути самоорганізацію суспільства як процес взаємодії двох начал – ентропії та негентропії;
- *синергетичний* – розглядає соціальну систему, що самоорганізовується з позицій нелінійності, стохастичності, малої прогнозованості;

– *ментально-трансцендентальний* – дає змогу покласти в основу процесу самоорганізації суспільства певні вищі культурні цінності;

– *соціокультурний* – дає змогу поєднувати детермінанти різного характеру (матеріальні й духовні), що впливають на процеси самоорганізації суспільства.

Принцип системності є необхідною умовою дослідження будь-якої системи, у тому числі суспільства. Системний метод є методом раціонального пізнання і раціональної практичної діяльності. Його сутність у тому, що суспільство вивчається і конструюється не випадковим чином, а згідно з параметрами системи. Рефлексивно (усвідомлено) застосовуючи системний метод, маємо змогу використовувати потенції, приховані у визначеннях категорій (самоорганізація, хаос, порядок, інформація), на яких базуються ідеї й параметри системи. Завдяки системному підходу весь процес пізнання є з самого початку пізнання впорядкованим, систематичним.

Механізми самоорганізації можуть бути представлені у ряді систем – моделей. Моделі самоорганізації суспільства варто вивчати із виявлення підсистем, представлення системи як єдності підсистем, а також зв'язків між підсистемами та між елементами, тобто виявлення структур різного рівня аж до найглибшої структури (зв'язок елементів і детермінація ними зв'язків між підсистемами). Варто розібратися – ці зв'язки є тільки прямими, чи є і зворотні, та який характер останніх, якщо вони виявлені.

У пізнанні самоорганізації суспільства кінцевою метою є розуміння функцій, тобто властивостей, зовнішніх проявів самоорганізації. Воно досягається розумінням системної якості, її специфіки як такої. У науковому пізнанні це забезпечується тільки синтезом усього отриманого знання, об'єднаного в теорію. Системне дослідження дає змогу не загубити нічого важливого: воно сутнісно спрямоване самою організацією так, що відтинає випадкове із

самого початку і протягом усього дослідження. На кожному етапі виводяться тільки необхідні чи, щонайменше, важливі результати, тому що все дослідження імпліцитно спирається на категоріальний каркас самого об'єкта, а не на привхідні властивості й прояви. Природно, що суспільство у своїй самоорганізації необхідно розглянути і як підсистему більш широкої системи – природи, що також самоорганізовується.

Принцип системності вимагає вести дослідження так, щоб зрозуміти самоорганізоване суспільство як структуровану цілісність, розглянути його з погляду взаємодії цілого і частин, елементів і підсистем. Застосування даного принципу до соціальної системи дає змогу побачити її як багаторівневий, багатоякісний, складноорганізований об'єкт. Принцип системності дає можливість виділити соціальну систему як певну якість серед інших систем і визначити її специфіку, розглянути самоорганізацію соціальної системи як частину більш широкої самоорганізованої системи.

Під час дослідження самоорганізації суспільства постає питання співвідношення частини і цілого системи. Частина досліджується методом редукції й аналізу, але при цьому через аналіз частин не можна зрозуміти ціле, а ціле досліджується методом синтезу й антиредукції, що дістало вираження в “холізмі” і твердженні про ціле як більш важливе, ніж його частини. Тому процес пізнання самоорганізації суспільства може бути успішним тільки тоді, коли структурні частини суспільства й ціле суспільство будуть вивчатися не в протиставленні, а у взаємодії один з одним, аналіз обов'язково повинен супроводжуватися синтезом. Саме сполучення аналізу й синтезу передбачається системним підходом: частини повинні розглядатися в нерозривній єдності з цілим. Системний принцип вимагає розглядати самоорганізаційні процеси соціальної системи з різних сторін, оскільки вона постає складним цілим. У результаті такого дослідження здобу-

вається синтетичне знання, розкривається багатовимір-на картина буття самоорганізованого суспільства в глобальній системі загального взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ об'єктивного світу.

У контексті аналізу системності самоорганізації суспільства вихідними точками можна вважати “порядок” і “впорядкованість”. Досліджуючи впорядкованість системи, можна простежити її зростання, збільшення складності як ознаку розвитку системи, або зростання неупорядкованості – ентропії. Відповідно, вивчення впорядкованості соціальної системи, характеру її переходів між хаосом і порядком є обов'язковою складовою системного методу. Крім системного методу, саме ці процеси детально досліджуються синергетичною методологією. У контексті системного підходу необхідно враховувати, що суспільство як система складається з неоднорідних елементів. Її складові відрізняються функціональними особливостями. Ступінь розвитку системності кожного елементу визначена числом складених елементів (чим їх більше, тим система розвинутіша), ступенем їхнього функціонального розходження й інтеграції.

Для системного підходу є характерним цілісний розгляд, встановлення взаємодії складових частин чи елементів сукупності, неможливість зведення властивостей цілого до властивостей частин. Важливо врахувати, що для соціальних систем характерна неаддитивність частин щодо цілого – сума частин завжди відрізнятиметься від цілого. Розглядаючи самоорганізаційні процеси суспільства як складної системи, варто враховувати, що “головне, що визначає систему, – це взаємозв'язок і взаємодія частин у рамках цілого. Якщо така взаємодія існує, то можна говорити про систему, хоча ступінь взаємодії її частин може бути різною [5, с. 254].

Системний підхід не існує у вигляді суворої методики з послідовною концепцією. Він являє собою систему, утворену з сукупності логічних прийомів, методичних правил

та принципів теоретичного дослідження, виконуючи таким чином евристичну функцію в загальній системі наукового пізнання. Системний підхід містить у собі принципово нову головну установку, спрямовану у своїй основі на виявлення конкретних механізмів цілісності об'єкта і повної типології його зв'язків. Тобто для адекватного аналізу самоорганізації суспільства необхідним є виявлення механізмів самоорганізації, завдяки яким система і зберігає свою здатність до життя і розвитку.

Для якісного вивчення процесів самоорганізації соціальних систем важливо враховувати принцип додатковості. Додатковість разом з діалектичним протиріччям відображає відносини найглибших сторін явищ, але на відміну від діалектики не ставить протиріччя, а знімає його, поєднує поняття, які здавалися взаємовиключними та взаємообмежуючими. Такий принцип відповідає нагальним потребам сьогодення як спосіб, здатний вирішувати глобальні суперечності.

Сучасний рівень розвитку самоорганізаційної науки дає підстави говорити про її міждисциплінарний характер. Доцільно зазначити, що для дослідження процесів соціальної самоорганізації суспільства необхідно побудувати модель суспільства, що самоорганізовується. Модель має бути копією реальності, але в спрощеному варіанті, узгодженому із завданням дослідника. Існує вербальне і математичне теоретичне моделювання. Вербальне теоретичне моделювання працює з різноманітними категоріями. Недоліки такого моделювання, найпоширенішого в соціальній філософії, – можливість заплутатись у вербальних визначеннях і, відповідно, одержати помилкові результати наприкінці дослідження. Недоліки математичного моделювання – невміння їх правильно використовувати в гуманітарних науках і важкість зазначення математичною мовою якісних характеристик системи. Моделювання вимагає визначення певного набору умов, за яких модель є правильною. Модель повинна бути адекватною, щоб відпо-

відати на питання, поставлені дослідником. Існують певні правила моделювання, на які вказують Е.Пугачова і К.Солов'єнко [6, с. 26]: модель повинна бути якомога більш простою, але не простішою за можливе; можна нехтувати будь-чим, але знати, як це вплине на вирішення; модель повинна бути грубою: невеликі зміни не повинні кардинально її змінювати; модель та розрахунки не повинні бути більш точними, ніж вихідні дані.

Для дослідження процесів самоорганізації суспільства оцінка кількості інформації й ентропії являє собою загальний метод порівняльної оцінки ступеня організованості, спрямованості, упорядкованості будь-яких матеріальних систем, у тому числі соціальних. У контексті використання математичних моделей виникає проблема точності результатів досліджень. Дослідження самоорганізації суспільства має справу з людською реальністю, де точний опис зворотних зв'язків ускладнений необхідністю обліку переробки інформації, прийняттям рішень, розгортання яких може серйозно видозмінити ситуацію, ускладнити її прогнозування. Безумовним є застосування синергетичних принципів для адекватного дослідження самоорганізації суспільства, адже синергетика почала розкривати закономірності розвитку складних відкритих систем всіх явищ реального світу, тобто її фундаментальні закони самоорганізації набули загальної методологічної ролі. По-перше, хаос, або ентропія, виступають у ролі конструктивного і деструктивного начала суспільного розвитку. По-друге, самоорганізація відбувається завдяки випадковому вибору системою аттрактора, тобто випадковість є частиною еволюційних механізмів, що унеможливує жорсткий контроль над системою. По-третє, синергетика розкриває антиентропійні тенденції розвитку соціальних систем: ця закономірність є певним узагальненням уже відомих закономірних механізмів становлення вищих форм організації складних нелінійних систем з нижчих. Синергетика дає можливість розглядати будь-

які з цих закономірностей як форми свого прояву. Особливо важливим є те, що синергетичне розуміння даного принципу спрямовано на розкриття певної закономірної тенденції в історичному становленні усіх основних форм телеологічних механізмів переходу нижчих видів організації до вищих. По-четверте, завдяки синергетиці можливо усвідомлення і дослідження самоорганізаційних механізмів взаємодії цілої соціальної системи та її частин. Адже будь-який елемент системи віддає їй частину своїх характеристик та функцій, а система наділяє свої структурні елементи своїми загальними характеристиками. З цим пов'язаний процес виникнення нових загальних характеристик системи та структурних елементів системи на кожному з нових ступенів розвитку системи.

Синергетична методологія дає можливість вивчення актуальної проблеми інформації в сучасному суспільстві – розкриває методологічні принципи взаємозв'язку та взаємовпливу інформації на всіх структурних рівнях суспільства. Синергетична парадигма містить у собі принципи онтологічного і гносеологічного плюралізму і релятивізму, тому що майбутнє системи, згідно з синергетикою, не є жорстко фіксованим. Важливу роль відіграє синергетична методологія для розкриття механізмів, які зумовлюють вибір соціальною системою певного аттрактора, шляху, яким система піде після проходження біфуркаційної точки. До речі, такі механізми мають загальнометодологічний характер, тому що виконують функції, співзвучні тим, що працюють у складних системах іншої природи. Отже, синергетична концепція, яку можна вважати сучасною інтерпретацією діалектичної теорії, є методологічною базою для адекватного вивчення соціальної самоорганізації суспільства.

Існує ряд причин, виявлених синергетичною методологією, які вказують на відсутність регулярності в самоорганізаційних процесах суспільства. Серед них можна виділити багатofакторність соціальної системи, яка визначає

необмежену кількість еволюційних комбінацій та здатність людини до нелогічних дій. Крім того, синергетика репрезентує певну залежність самоорганізації суспільства від культури та ментального поля соціуму. З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне застосування соціокультурного та менталітетно-трансцендентного підходів.

Говорячи про об'єктивність результатів дослідження процесів самоорганізації суспільства, слід зазначити, що в даному випадку ми маємо справу із складними, унікальними системами, які розвиваються у незворотному напрямі. Такі системи кидають виклик традиційній методології і вимагають глибокого осмислення аналітичного досвіду, яким володіють гуманітарні дисципліни. Крім цього, дослідник сам є частиною досліджуваної системи, що приводить до необхідності розробити методологію, яка дає змогу виключити об'єктивну очевидність з результатів дослідження. Від розуміння цього залежить вірогідність прогнозів розвитку людського суспільства.

Таким чином, самоорганізацією суспільства як соціальної системи є процес створення, відтворення, удосконалення організації системи, головна мета якого полягає в збереженні та підвищенні життєздатності системи. Самоорганізація суспільства є результатом тісної взаємодії самоорганізаційних процесів елементів системи. Процес самоорганізації суспільства є результатом постійної взаємодії порядку й хаосу соціальної системи. Оптимізація процесів самоорганізації суспільства – це цілеспрямована на підвищення стабільного розвитку суспільства діяльність людини. Оптимізація процесів самоорганізації – це вплив людини на процеси самоорганізації суспільства через виявлення та практичне застосування можливостей скеровувати систему в біфуркаційні для неї моменти до необхідного аттрактора, створення необхідних аттрактивних структур, нарощення кількості порядку і хаосу. Оптимізація самоорганізації суспільства – це штучне створення самоорганізаційних процесів, синергія людини

і суспільства для збереження і підвищення життєздатності обох систем.

Дослідження можливостей оптимізації самоорганізації суспільства базується на виявленні можливих закономірностей процесів самоорганізації, які проявляються у механізмах цих процесів. Саме знання механізмів надає можливості впливати (оптимізувати) на самоорганізацію. Для повного й адекватного дослідження процесів системної самоорганізації суспільства доцільно застосовувати такі методологічні підходи: системний та структурно-функціональний; історико-філософський, субстратно-редуктивний, синергетичний, менталітетно-трансцендентальний, соціокультурний.

Література

1. *Философский энциклопедический словарь* / [Под ред. С.С.Аверинцева, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичева и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.
2. *Бех В.П.* Социальный организм: философско-методологический анализ / В.П.Бех. – Запорожье : Тандем – У, 1998. – 186 с.
3. *Самоорганизация: психо- и социогенез* / [Под ред. В.Н.Келасьева]. – СПб. : Изд. С.-Петербург. ун-та, 1996. – 200 с.
4. *Кемеров В.* Философская энциклопедия / В. Кемеров. – М. : Панпринт, 1998. – 437 с.
5. *Рузавин Г.И.* Концепция современного естествознания : учебник для вузов / Г.И.Рузавин. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 287 с.
6. *Пугачева Е.Г.* Самоорганизация социально-экономических систем : учеб. пос. / Е.Г.Пугачева, К.Н.Соловьянко. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2003. – 172 с.
7. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д.Бевзенко. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437с.